

16. YÜZYILDA TARIMDA YATIRIM MALİYETİ SORUNU YA DA “RESM-İ TAPU” VE ÖKÜZ FİYATLARINA DAİR BAZI GÖZLEMLER¹

Yunus KOÇ

Özet: Osmanlı devleti klasik bir tarım imparatorluğudur. Devletin taşra idaresi tarım topraklarının denetim ve işletilmesine odaklanırken askeri ve idari giderler büyük ölçüde tarımsal faaliyetler ve zirai üretimden alınan vergilerle karşılanmaktaydı. Bu sebeple devlet, tarımsal alanların işletilmesi ve zirai üretimden alınacak vergi konusuna önem vermekteydi. Köylünün toprağını düzenli olarak işlemesi, toprağını terk etmemesi, başkasına devretmemesi kendisinden istenen en önemli görevdi. Tarımsal alanın denetimine verilen bu önem daha II. Mehmet zamanında çıkarılan kanunlarla ortaya konmuştu. Böylece yaratılmaya çalışılan denge esasen hassas bir çizgide duruyordu. Tarımsal işletmelerde üretimin devamını sağlamak ve köylüyü toprak üzerinde tutmak her zaman kolay olmamıştır. 16. yüzyılda görülen nüfus artışı ve buna paralel gelişen fiyat hareketleri bu dengeyi sarsan en önemli faktörler oldu. Artan nüfusa paralel olarak yeni üretim şekillerinin gelişmemesi sorun yarattı. Tarımsal işletmelerin hayatiyeti toprağa ve bu toprağı işleyecek araçlara bağlıdır. Ekilebilir arazinin nerdeyse sabit kaldığı bir dönemde, tarımsal üretim, artan nüfusun ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak kaldı. Sabit kalan arazi miktarı ve bu arazinin ekilmesi için gereken hayvan gücü olan öküzlerin fiyatlarında anormal artışlar yaşandı.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, tarım, Osmanlı tarımı, Osmanlı köylüsü, resm-i tapu, Celali isyanları, toprak fiyatları, öküz, öküz fiyatları, kırsal ekonomi.

Some Observations on the Prices of Agricultural Investment in the XVIth Century or the Problem of the *Tapu* Fee and the Ox Prices

Abstract: The Ottoman state was a classic agricultural empire. While the provincial administration of the state focuses on control and management of agricultural lands; the military expenditures and the administrative costs were met largely by taxes generated from agricultural activities and rural production. For this reason, agricultural operations and the tax which will be collected by production in this field were considered as highly important issues by the state. That's why the peasant proprietors were requested to work their soil regularly, not to sell or transfer it, and not to leave their property. This special emphasis on the control of agricultural area was defined by the law enacted during the period of Mehmet II. In this way, the balance which was aimed to be created by the state was delicately standing constant. However, it wasn't always easy to ensure the continuity of agricultural enterprises' production and to make the peasant

¹ Bu çalışma, aynı başlıkla XV. Türk Tarih Kongresine (11-15 Eylül 2006, Ankara) sunulan tebliğden geliştirilmiştir.

proprietors keep working the soil. The population growth seen in the 16th century and the simultaneous occurrence of price movements were the most important factors that deteriorated the social and economic balance. The need for new production plans in order to meet the increasing demand of growing population couldn't be met, thus it created essential problems in the rural economy. To remind, the continuity of the agricultural activities depends on the soil and the tools to handle this work. During this period where the number of the arable lands remained almost unchanged, the agricultural production failed to meet the needs of the growing population. The prices of the arable lands and the ox which is the animal power needed for the cultivation of these lands, experienced a real sharp increase during this period. As a consequence of these price increases, the economic and social balance of the state got damaged.

Key words: Ottoman, agriculture, Ottoman agriculture, Ottoman peasant, *tapu* fee, Celali rebellions, land prices, ox, ox prices, rural economy.

Giriş

Osmanlı toplumunda Celali İsyanları olarak bilinen kargaşa dönemi hakkında Mustafa Akdağ'ın, artık klasikleşmiş eserinden bu yana önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda esas olarak XVI. yüzyılda Osmanlı toplumunda meydana gelen değişim ve dönüşüm süreçleri de farklı cephelerden ele alınmıştır². 16. yüzyıl sonunda Osmanlı klasik düzeninde yapısal değişiklikler meydana getiren unsurlardan biri, yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'da nüfusun artmasıdır. Braudel'in bütün Akdeniz dünyasında 16. asrın başlarından itibaren nüfusun artmaya başladığına yönelik tespiti, Osmanlı imparatorluğu açısından bakıldığında da doğrulanmış görünmektedir³. Nüfusun bu şekilde artışı ile ekilebilir arazi miktarındaki artışın ve dolayısı ile tarımsal üretimin birbirini dengelememesi, 16. yüzyılın son çeyreğinde işsizlik sorununu doğurmuştur (İnalçık, 2002, ss. 285-286; Akdağ, 1995a, s. 316). Ancak yine de nüfusun önemli bir kısmı hala tarımla uğraşmakta ve geçimini tarımdan sağlamaktaydı. Tahıl üretiminin nüfus artış hızının gerisinde kalması köylülerin geçim buhranına girmesini zorunlu kılmazsa da (İslamoğlu-İnan, 1991, s. 179) onlar üzerinde ciddi bir baskı oluşturmuştur. Bu iktisadi baskının yanı sıra başka (idari, iklimsel, diğer girdilerdeki artış gibi) baskılar sonucu topraksız ve işsiz kalan bir kısım köylünün yerinin yurdunu terk etmesi ve bunlardan bazılarının da kentlere akın etmesi; ancak kentteki iş imkanlarının bu talepleri karşılayamaması neticesinde, bu işsiz gençlerin büyük bir çoğunluğu ya medreselere giriş imkanlarını zorlamışlar ya da sekban ve sarıca olarak beylerin kapısına yanaşmışlardır (Cezar, 1965, ss. 330-331 ve Akdağ, 1995b, ss. 69-74, Griswold, 2000, s. 181). Dolayısıyla kentte medreseleri ve esnaf kapısını

² Celali İsyanlarıyla ilgili olarak en son yapılan çalışmalardan birisi ve bibliyografik bilgi için bk. Acun (2002, ss. 695-710).

³ Osmanlı nüfusu konusunda bk. Koç (1999).

zorlayan bir yığılma söz konusu olmuş, klasik dönemde kent ve kırsal arasında hem üretim ilişkilerinde hem de iş bölümünde sağlanmış olan denge bozulduğu gibi üretim kollarındaki yapılar da değişmeye ve dönüşmeye başlamıştır.

Köyden kente göçenler sadece topraksız köylülerden ibaret değildi. Kentte yeni iş imkanları arayan ya da reaya statüsünden kurtulmak (*reaya silkinden halâs olmak*) isteyen kişiler de bu göç kervanına katıldılar. Osmanlı klasik dönem toprak-insan ilişkisi ve taşra yönetim sistemine dair bu tespitler konuyla ilgili yapılan araştırmaların hemen tamamında altı çizilen ortak noktalar olarak belirmektedir. Buna karşın, köylü nüfusun “çiftini bozma” sebepleri ve yerini yurdunu terk ederek başka işlerle meşgul olmasına sevk edecek iç dinamikler üzerinde yeterince durulmamaktadır. Diğer bir ifadeyle Osmanlı devletinin “klasik sistem” diye bilinen yapısı için dile getirilen çift-hane sistemindeki iç kırılmalar hakkında bilinenler oldukça sınırlıdır. Bu sistemin işleyişi ve geniş köylü kitlelerinin yaşadığı sorunlardan bazıları üzerinde durmak gerekir. Osmanlı toprak idaresinde, miri arazi topraklarının reaya ya da “tapu resmi” karşılığında verilmesi köylünün hakları ve toprak rejiminin sağlığı açısından önemlidir. Miri toprak sistemi gereği devlet, elindeki tarım arazilerinin tasarruf hakkını, tevarüs hakkını da içeren bir uygulamayla “çiftlik” ünitesi ya da dönüm hesabı üzerinden “tapu resmi” veya “resm-i dönüm” karşılığında köylülere devretmekteydi. “Resm-i tapu” karşılığında çiftliğin devir işlemine “tapuya vermek”, “tapu ile vermek”, “tapuya almak” denilmekteydi. Çiftlik miktarı yerin “resm-i tapu”sunu ise tamamen piyasa koşulları belirlemekteydi; yani timar sahibi, vakıf mütevellisi ya da âmiller, tapuya müstahak toprağın tasarruf hakkını, ya, “bi-garez müslümanların” yapacağı takdir sonucu, veya “il verdiği tapu ile”, yahut da müzayede ile talep edenlere satmaktaydı. Diğer bir ifadeyle tapu resminin, belirlenmiş, standart bir fiyatı yoktu. Devlet, zaman zaman bu meblağı belirli hale getirmeye çalışmışsa da sipahilerin ve âmillerin itirazı üzerine bundan vazgeçilmiştir.

Tapu resmi karşılığında ırsî kiracılık olarak çiftçi köylü tarafından tasarruf edilen araziler, yine kadim anlayışa göre başkasına devredilemeyen, satılamayan, hibe ve vakfedilemeyen, fakat babadan oğula bir işletme ünitesi olarak vergisiz intikal eden raiyyet çiftlikleridir. Teoride, köylü bu çiftlikleri kendisi işlemek zorundadır. Köylü kendi mülkü gibi gördüğü bu toprakta üretim işini düzenler, öküz, saban ve tohumu sağlar ve bağımsız bir işletme ünitesi olarak tarlasını kendisi eker. Devlete ve sipahiye karşı kanunlarda belirtilen sınırlı bedenî hizmetler dışında karşılıksız hiçbir hizmet yapmaya mecbur değildir. Bu açıdan bakıldığında köylü işletmesinin özü, hür ve bağımsız bir üretime dayanmaktadır. Tapu sistemi, köylü ailelerin çiftliklerini bağımsız ve devamlı olarak işletmesini garanti eden bir sistemdir. Buna “Çift-hane” sistemi adını veren İnalçık’a (1996, ss. 4-8) göre, sistem köylü ailesinin geçimini sağladığı ve devlete ait vergileri karşılayacak miktarda artı ürün ürettiği tipik bir

üretim birimidir ve bu sebeple de devlet tarafından titizlikle korunmaya çalışılan fiskal bir ünite olarak kabul edilmiştir.

Çift-Hanede Üretiminde Fiyat Dengesi, Toprak ve Öküz Fiyatları

Çift-hane sistemi aynı zamanda bir iktisadi işletme biçimidir. Bu sebeple iktisadi işletmenin yatırım ve işletme maliyetleri üzerinde de durmak gerekir. Çiftçinin normal şartlar altında ziraatle uğraşırken toprağını terk etmesinde aşırı vergilendirme, sipahi ya da yeniçeri zulmü, nüfus baskısı, kuraklık, iklim koşulları sebebiyle üretimde ani ve hızlı değişim, satın alma gücündeki düşüş gibi iç ve dış faktörler etkili olmuştur. Bu faktörler dışında, bir işletme anlayışıyla bakıldığında, köylü üretimi ve hayatiyetinin esas unsuru olan çift ve çiftliğe dayalı küçük üretim işletmelerinde başkaca sorunlar yaşanmış mıdır? Artan nüfusun taleplerini karşılamak üzere tarımsal faaliyetlerin de artması beklenirken, meydana gelen değişimler bu paralelliği ne derece mümkün kılmıştır? Diğer bir ifadeyle, 16. yüzyılda, artış oranı yüksek nüfusa⁴ yetecek kadar tarımsal alan kalmamış mıdır? Ya da, ifade edildiği gibi ilk önceleri “çift bozma” işinin sanıldığı kadar yaygın olup olmadığını test etmek mümkün müdür? Tarım cazibesini mi yitirmiştir? Yitirmişse buna sebep olan faktörler nelerdir? Mesela, tarımsal faaliyetlerde kârlılık oranında bir düşme ve/veya tapu resmi, öküz fiyatları vb. gibi temel yatırım maliyetlerinde bir artış yaşanmış mıdır? Bu sorulara verilecek cevapların çoğu başka başka sorular ve açıklamaları da akla getirecektir: Tüm bu sorulara cevap aranabilir ve değişik sonuçlar elde edilebilir. Bu çalışmada, meselenin sadece bir tarımsal işletme olarak çiftçilik girdilerindeki maliyet sorunu üzerinde durulacaktır. Meselenin önemli boyutlarından birisi olan yatırım maliyetindeki değişimi, bir başka ifadeyle işletmenin iki temel yatırım unsuru olan resm-i tapu, yani çiftçiliğe başlamak için gereken toprak edinme maliyeti ile öküz fiyatlarındaki artışta sıra dışı bir seyir olup olmadığı ve benzeri sorulara cevap aramak, 16. yüzyılın sonlarına doğru görülen toplumsal gerilim ve isyan dalgalarını anlamak açısından son derece önemlidir⁵.

Esasen, konuyla ilgili literatürde Celali İsyanlarının sebepleri tartışılırken köylü üretiminin temelini oluşturan toprak ve öküz maliyetleri üzerinde durulmamış olması oldukça dikkat çekicidir. Osmanlı kanunnameleri üzerinde yaptığımız bir çalışma esnasında, hukuktaki standartlaşmayı irdelerken “resm-i tapu”da

⁴ XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı nüfusu ve nüfus artışı ve bunun bir “kriz” olup olmadığı konusundaki tartışmalarla ilgili olarak bk. Koç (1999, ss. 535-557), Özel (2004, ss. 83-205).

⁵ Osmanlı Devletinde 16. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren toplumdaki genç nüfusun statü talepleri ve bu taleplerin hangi sebeplerle karşılanamadığı konusu, Celali İsyanlarıyla birlikte değerlendirildiğinde dikkat çekici sonuçlar elde edilmektedir (Koç, 2005).

herhangi bir standardın bulunmaması dikkatimizi çekmişti (Emecen, 1989, s. 235). Klasik anlayışa göre “resm-i tapu” çiftlik miktarı kadar bir araziden elde edilen ürünün bir yıllık maliyeti şeklinde tanımlanmaktaydı. Bu maliyetin de toprağa, bölgeye, arazinin durumuna göre değişmesi mutad idi. Tapu resmi konusunda çağdaş araştırmalar, *Milli Tetebbular Mecmuasında* (1331, s. 79) yer alan bir kanunname suretine dayanarak, bu meblağın “bir yıllık mahsul bedeli” olduğunu ifade etmekle birlikte net bir bilgi vermezler. Belirli bir orana tekabül eden bu “resm-i tapu” miktarının yüzyılın sonlarına doğru olağanüstü bir artış göstermesi sorunun özünü oluşturan unsurlardan biridir. Modern çalışmalarda yer alan böyle bir bilgi, akla başka soruları da getirmiştir: “Resm-i tapu” miktarında görülen bu anormal artışa paralel olarak başka girdilerde de bir artış yaşanmış mıydı? Bu iki soruya cevap bulabilmek için farklı kaynak türlerinin sıkı bir denetimi ve elde edilen bulguların eşdeğerliğinin kontrol edilmesi gerekirdi. Bu sebeple, şeriye sicillerine yansıyan tereke ve alım-satım kayıtları, konunun öncelikli kaynakları arasında olması bakımından gözden geçirildi. Şeriye sicillerindeki kayıtlara dayanarak bir tespit yapmak, en azından alt ve üst limitler arasında bir makas tespit etmek mümkündür. Elde ettiğimiz bulguları bir araya getirip tablolaştırdığımızda sonuçlar, yukarıdaki problemi tartışmaya açmaya yeterli gözükte. Buna göre, 1530’larda çiftlik miktarı bir yerin (yapısına ve verimlilik durumuna göre 60-150 dönümlük arazi, bir başka ifadeyle bir çift öküzle “ekinine ve nadasına” yetecek ölçüde arazi) “resm-i tapu”su ortalama 300-600 akça arasında iken yüzyılın ortalarında 450-1250 akça olmuş, yüzyılın sonunda ise 4500-8000 akça arasında bir meblağa yükselmiştir. Tapu resmindeki artış, sonraki yıllarda da devam etmiştir. Mesela, 1017 (1608) tarihli bir kayıta tapu bedelinin, 17. yüzyılın başlarında İstanbul civarında 20-30 bin akçaya, diğer bazı beldelerde de 5-10 bin akçaya kadar yükseldiği ifade edilmektedir.

Aşağıda, bazı seriye sicilleri üzerinden yapılan bir taramaya dayalı olarak elde edilen bulgulardan hareketle, öncelikle “resm-i tapu”, ardından da öküz fiyatları sıralanmıştır.

Tablo 1. “Resm-i Tapu” Değerleri

Yıl	Yer	Toprak miktarı	Tarla Fiyatı, akça	Tapu Resmi, akça
1500	Manisa	5-6 dönüm		150
1500	Manisa	10 dönüm		200
1500	Manisa	1 çiftlik		2.600
1534	Larende	1 dönüm		60
1550	Rodoscuk	3 dönüm	230	23
1550	Rodoscuk	4.5 müdlük	400	100
1550	Rodoscuk	2 dönüm	230	10

1550	Rodoscuk	2 müdlük	370	25
1550	Rodoscuk	6 kıt'a (çiftlik)		500
1593	Bursa	1 çiftlik		6.000
1593	Bursa	1 çiftlik		7.000
1593	Bursa	1 çiftlik		7.000

Tablo 2. Öküz Satış Değerleri

Yıl	Yer	Adet	Cins	Fiyat, akça
1533	Larende	1	Öküz	180
1533	Larende	1	Öküz	320
1534	Larende	1	Öküz	250
1534	Larende	1	Öküz	200
1534	Larende	1	Ak öküz	300
1534	Larende	1	Öküz	24
1534	Larende	1	Öküz	230
1536/37	Manisa	1	Sarı öküz	150
1536/37	Manisa	1	Gök öküz	300
1536/37	Manisa	1	Gök öküz	150
1536/37	Manisa	1	Gök öküz	200
1536/37	Manisa	1	Gök öküz	100
1536/37	Manisa	1	Gök öküz	150
1536/37	Manisa	1 Çift	Öküz	500
1536/37	Manisa	1	Eğer öküz	300
1536/37	Manisa	3	Öküz	500
1550	Rodoscuk	1 çift	Susığırnı öküzü	1.600
1550	Rodoscuk	1 çift	Susığırnı öküzü	1.500
1550	Rodoscuk	1	Karasığırnı öküzü	400
1557/58	Manisa	4	Öküz	800
1557/58	Manisa	1	Kısır sığır	100
1557/58	Manisa	1	Öküz	500
1557/58	Manisa	1	Öküz	200
1557/58	Manisa	1	Öküz	300
1557/58	Manisa	1 çift	Öküz	65
1558/59	Manisa	1	Ak öküz	500
1560/61	Manisa	1 çift	Öküz	500
1560/61	Manisa	1	Ala öküz	100
1560/61	Manisa	2	Öküz	500
1561/62	Manisa	1	Sarı öküz	150
1561/62	Manisa	1	Öküz	300
1561/62	Manisa	4	Öküz	800

1561/62	Manisa	1 çift	Öküz	250
1562/63	Manisa	6	Öküz	1.600
1562/63	Manisa	1	Yağız öküz	100
1562/63	Manisa	1	Öküz	120
1562/63	Manisa	4	Öküz	800
1562/63	Manisa	2	Öküz	500
1562/63	Manisa	4	Öküz	1.000
1563/64	Manisa	1 çift	Öküz	500
1563/64	Manisa	1	Ak öküz	300
1564/65	Manisa	1	Ak öküz	200
1565/66	Manisa	1	Goğur öküz	220
1565/66	Manisa	1	Ak öküz	500
1565/66	Manisa	3	Öküz	300
1580/81	Manisa	1	Öküz	500
1611-1612	Ankara	Ortalama 1	Kara sığıır	1.500

Not: Tablolarda kullanılan veriler için bk: Manisa 1500 için Bursa (2002); Manisa 1535-1565 için Uzun (2002); Bursa 1593 için Canlı (2006); Ankara 1611-12 için Çınar (1993); Larende 1532-35 için Aköz (2006); Rodosçuk için 1511 ve 1512 numaralı Şeriye Sicilleri kullanılmıştır.

1500-1612 yıllarını kapsayan ve birkaç farklı şehrin sicil kayıtlarından çıkarılan bu veriler ışığında “resm-i tapu” değerlerinde ve öküz fiyatlarında, genel artışın üzerinde bir yükseliş olduğunu söylemek mümkündür.

Köy tereke defterlerinden anlaşıldığı kadarıyla Bursa kazası köylerinde 1530’larda 300 akça civarında olan bir çift öküzün fiyatı, yüz yılın sonlarında 1000 akçaya kadar çıkmıştı (İnalçık, 1993). Rodosçuk’ta ise 1550’lerde bir çift karasığır öküzün fiyatı ortalama 300-600 akça, bir çift su sığıır öküzün fiyatı ise 400-1600 akça arasındadır. Fiyatlar, satışın vadeli ya da peşin olmasına, alıcı ve satıcı arasındaki anlaşmaya ve öküzün kalitesine göre değişmektedir. Şeriye sicillerine yansıdığı kadarıyla, satışların daha çok vadeli yapıldığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan 16. yüzyılın başlarında Bursa müdüyle bir müd buğday 60-80 akçadan işlem görürken yüzyılın sonlarında bu rakam 300 akçaya çıkmıştır. Buna benzer tespitler, Artukabad bölgesi için de geçerlidir. Bölgeyi inceleyen Açıklık’e (2004, s. 190) göre nüfus artışı ile ekilebilir çiftlik miktarı arasında dikkat çekici bir dengesizlik söz konusudur. İncelenen dönemde hane başına düşen ortalama tarım toprağı kademeli olarak 0,50 çiftlikten 0,27 çiftliğe gerilemiştir. Benzer şekilde Tokat kazasında da hane başına düşen ortalama çiftlik miktarı 0,43 çiftlikten 0,22 çiftliğe çekilmiştir. Diğer bir ifade ile çiftçi ailelerinin ellerinde bulunan tarım toprakları, miktar olarak azalmış ve çiftçiler ekonomik olarak gittikçe fakirleşmişlerdir. Bu durumu, nüfusa göre yetersiz kalan ekilebilir arazilerin elde edilmesi ve çift veya yarım çiftlik torakların

tapuya alınması gittikçe zorlaşmıştır şeklinde yorumlamak mümkündür. Zira ekilebilir araziye talebin artması bu arazilerin fiyatlarının artmasını da beraberinde getirmiştir. Bu durumda köylü, daha çok yarım çiftlikten daha da küçük araziye ya da bir iki tarlayı, defterlerdeki ifadesiyle “zemin”leri tasarruf etmeye meyletmiştir (Açıkel, 2004, s. 188). Artukabad kazasında görülen bu daralmaya benzer durumlar komşu kazalar, Turhal, Niksar ve Amasya’da da tespit edilmiştir (Demir, 2010, ss. 81-82). Orta Anadolu’nun dışında da benzer eğilimler söz konusudur (Cook, 1972, s. 11). Toprak kullanımındaki bu daralmanın, arazi fiyatlarına ve resm-i tapuya değer artışı olarak yansması kaçınılmazdır.

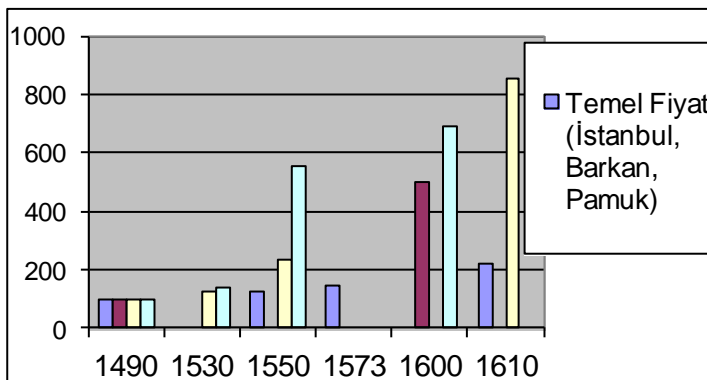
Yukarıdaki tabloları ve diğer verileri birlikte değerlendirerek grafik haline getirdiğimizde fiyat artışındaki farklılıkları daha net görmek mümkün olacaktır.

Tablo 3. 16. Yüzyılda Genel Fiyat Hareketleri ve Tarımsal Yatırım Fiyatları

Yıllar	Temel Fiyat (İstanbul: Barkan, Pamuk)	Buğday (tereke, kıymet: Pamuk)	Resmi Tapu	Öküz Fiyatları
1490	100	100	100	100
1530	-	-	128	138
1550	125	-	235	555
1573	145	-	-	-
1600	-	500	-	694
1610	220	-	857/1571	-
1611	-	-	-	1500

Not: Tablo’daki rakamlar 1490 tarihinde tüm fiyatlar için sabitlenen 100 değerinin bir barem olarak alınmasıyla elde edilen göreceli değerler olup, artışlar bu bareme göre elde edilen değişim durumlarını göstermektedir. İlk iki sütun Barka (1971) ve Pamuk’tan (2003, s. 133, G. 7.1) alınmış, diğer veriler tarafımızdan derlenmiştir.

Grafik 1. Temel Fiyatlar, Buğday, Resm-i Tapu ve Öküz Fiyatlarındaki Artış

Yukarıdaki tablo ve grafiği analiz ederken coğrafi, idari, iklimsel faktörleri, büyük şehirlere olan mesafeyi, arazinin durumunu ve verimlilik oranlarını, daha da önemlisi veriler arasındaki kronolojik sapmaları dikkate almak gerekir. Tüm bu ihtiyat durumlarına rağmen 16. yüzyılın başı ve sonu arasında ekilebilir toprak fiyatları ve tarımda kullanılan öküz fiyatları görünüşe göre üç, hatta bazı yerlerde dört kat artmış bulunuyordu. Köylü açısından ekilebilir arazi ve toprak işlemek için bir çift öküze sahip olma imkânı, 16. yüzyılın başlarına göre sonlarında fark edilir şekilde daralmıştır. Bu daralma, küçük arazi işletmelerinin sürdürülebilirliğini ve tarımsal faaliyete yeni geçişleri zora sokmuştur. Ekilebilir yeni arazi açma işindeki teknik zorluklar ve öküz fiyatlarındaki artışlar, bir kısım köylüyü, ya yeniden konar-göçerliğe veya kasabalara göç etmeye ya da diğer arazilerde tarım işçisi/ortakçı olarak çalışmaya zorlamıştır. Tarımsal işletme girdilerindeki artışları köylünün zirai üretime devam etmesine ya da artan nüfusun yeni tarımsal işletme kurmasına önemli ölçüde mani oldu. Bu durum, Celali isyanlarını körüklerken toplumsal dengenin tüm Anadolu’da top yekun bozulmasını hızlandırdı. Köylülerin tarımı bırakıp başka işlerle meşgul olmaya başlaması, yerlerini terk etmesi; buna paralel olarak da top yekun bir kriz yaşanmasında toprak ve öküz fiyatlarındaki bu artışın rolü vardır. Bu da klasik çift-hane sisteminin çözülmesi ve buna dayalı toplumsal dengelerin bozulmasını beraberinde getirmiştir. Tarımda yatırım maliyetinin, bu çalışmada ele alınan iki önemli unsuru, toprak ve öküz fiyatlarının ve bu fiyatları etkileyen temel faktörlerin çok daha fazla veriler ile test edilmesi, burada dile getirilen hususların daha geniş bir alanda ve detaylı başka ampirik bulgularla teyit edilmesi gerekmektedir.

Kaynakça

- Acun, F. (2002). Celali İsyancıları. *Türkler*, (H. Celal Güzel, K. Çiçek ve H. İnalçık Ed.) içinde (C. 9, ss. 695-710). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Açıkel, A. (2004). XV.-XVI. Yüzyıllarda Artukabad Kazasının Sosyal Yapısı. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 25, 181-220.
- Akdağ, M. (1995). *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi (1453-1559)*, Cilt 2. İstanbul: Cem Yayınları.
- Akdağ, M. (1995b). *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası 'Celali isyanları'*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Aköz, A. (2006). *Kanunî Devrine Ait 939-941/ 1532-1535 Tarihli Lârende (Karaman) Şer'iyeye Sicili Özet- Dizin- Tıpkıbasım*. Konya: Tablet Kitabevi.
- Barkan Ömer L. (1970). XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye’de Fiyat Hareketleri. *Bellekten*, 34 (133-136), 557-607.
- Bursa, F. (2002). *Manisa'nın 14 numaralı H. 1002 Tarihli Şer'iyeye Sicil Defteri (Transkripsiyonu ve Deđerlendirilmesi)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi, Niğde.
- Canlı, A. (2006). *A 151 Nolu Mahkeme Siciline Göre 1593 Yılında Bursa*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa.

- Cezar, M. (1965). *Osmanlı Tarihinde Levendler*. İstanbul: İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları.
- Cook M. A. (1972). *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*. London: Oxford University Press, NewYork-Toronto.
- Çınar, H. (1993). *H. 1020-1021 Tarihli 13 Numaralı Ankara Şer'iyе Sicili - Transkripsiyon ve Değerlendirme*. Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Demir, A. (2010). 15-16. Yüzyıl Anadoluşunda Nüfus-Toprak İlişkisi (Turhal Kazası Örneđi). *OTAM*, 27, 59-88.
- Emecen, F. (1989). *XVI. Asırda Manisa Kazası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Griswold, William J. (2000). *Anadolu'da Büyük İsyân, 1591-1611* (Ülkü Tansel, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- İnalcık, H. (1981). Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler. *Türk Tarih Kurumu, Belgeler*, X (14, 1980-81), 1-91.
- İnalcık, H. (1987). *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İnalcık, H. (1993). Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler: III, Köy Sicil ve Terekeleri. *Türk Tarih Kurumu, Belgeler*, XV (19), 23-167.
- İnalcık, H. (2002). *Studies in Ottoman Social And Economic History*. Hampshire: Variorum.
- İslamoğlu ve İnan, H. (1991). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Köylü*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koç, Y. (1999). Osmanlı İmparatorluğu'nun Nüfus Yapısı. *Osmanlı*, (G. Eren, Ed.) içinde (C. 4, ss. 535-550). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Koç, Y. (2005). Osmanlıda Toplumsal Dinamizmden Celali İsyânlarına Giden Yol ya da İki Belgeye Tek Yorum. *Bilig*, 35, 229-245.
- Ongan, H. (1974). *Ankara'nın İki Numaralı Şer'iyeye Sicili*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özel, O. (2004). Population Changes in Ottoman Anatolia During the 16th and 17th Centuries: The 'Demographic Crise' Reconsidered. *International Journal of Middle East Studies*, 36 (2), 183-205.
- Pamuk Ş. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Uzun, T. (2002). *Manisa'nın 6 Numaralı H. 942-973 (M. 1535-1565) Tarihli Şer'iyе Sicil Defteri Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi, Niğde.